

Podstata rituálu

MILAN HORÁK

Přestávka v opeře, chodba za lóžemi. Před vchodem do jedné z nich stojí muž ve středních letech se stejně starou ženou, zřejmě manželkou. Jsou zabráněni do tichého, podle výrazu tváře však poněkud napjatého rozhovoru. Zpoza rohu se objevuje další návštěvník opery, muž na prahu důchodového věku, a šouravým krokem prochází kolem hovořícího páru, když se náhle zarazí, pohlédne na muže a zvolá jeho křestní jméno.

Oba muži se očividně dobře znají, starší má ze setkání zjevně radost, mladší je zdrženlivější, a žena se dokonce zdá být touto událostí dosti rozladěna. Její manžel se s lehké křečovitým úsměvem staví mezi ni a nového příchozího a otevřenými dlaněmi na ně ukazuje se slovy: „Dovolte, abych vás představil.“ Na žádné dovolení však nečeká, vyslovuje jména obou, jeho označuje za kamaráda z prvního zaměstnání, ji za svou manželku, a oni si podávají ruce a říkají: „Těší mě.“ Z pohledu je ovšem zřejmé, že ani jednoho to netěší — staršího muže zajímá spíše dávný kumpán než jeho manželka, zatímco žena by nového příchozího byla nejráději vůbec nepotkala. Proč to dělají?

Dělají to, protože se to tak dělá. Je zvykem v podobné situaci dva dosud neseznámené lidi vzájemně představit. Dělal se to tak odnepaměti, a vždy se k tomu také říkala slova o dovolení a o těšení, aniž by přitom někdo na dovolení čekal nebo musel být opravdu potěšen. Je to prostě tradicí stanovená poslušnost úkonů, kterou je záhodno v dané situaci provést. Byl-li s jednotlivými úkony kdysi spojen nějaký konkrétní význam, dnes už se na něj nikdo neptá — podstatná je sama zevní skutečnost, že byly provedeny.

Podobnými úkony jsme v životě obklopeni z mnoha stran. Když zdravíme „dobrý den“, když při vstupu do místnosti smekáme, když jíme přiborem nebo si otíráme podrážky o rohožku, ale také když se svým navyklým způsobem ráno

myjeme v koupelně, nasedáme do auta nebo si oblékáme kabát. Všechny tyto věci konáme podle tradice, ať už společenské nebo osobní; mohli bychom je konat i způsobem jiným, avšak ve většině případů by to naše okolí shledalo nepatřičným nebo my sami nepříjemným — zkusme si ostatně někdy při příchodu na návštěvu místo klobouku sundat kalhoty, nebo při oblékání kabátu začít druhou rukou, než jsme zvyklí.

Tradicí či zvykem dané úkony můžeme sice v jednotlivých případech zdůvodňovat praktickými hledisky, avšak ne zcela vysvětlit. Vstupujeme-li do zastřešené místnosti, nepotřebujeme už na hlavě klobouk, který nás chrání před sluncem a povětrností, zatímco kalhoty se nám hodí i nadále, a oblékání kabátu je do značné míry dáno tím, kterou ruku máme šikovnější. Praktické vysvětlení však selhává, když smekáme i v chladném kostele, kde by nám byl klobouk velmi příjemný, nebo když při navyklém zacházení s kabátem provádíme složitější pohyby právě rukou, kterou máme šikovnou méně. Praktická hlediska jdou stranou, pokud je něco zakořeněno v tradici, nebo jsme-li na něco skutečně zvyklí.

Sociologové a psychologové mluví o takovýchto zvykem a tradicí podložených úkonech jako o rituálech. Naše příklady s kloboukem a kabátem jsou extrémně jednoduchým případem, ale ukazují dostatečně jasně, co je všem takovýmto rituálům společné — jedná se o dodržovanou poslušnost úkonů, které jednotlivě mohou být i zcela prosty praktického zdůvodnění, ale jako celek nesou určitý symbolický význam, zpětnou vazbu pro svého vykonavatele, formální sdělení pro jeho okolí. Táto obecná charakteristika platí jak pro jednoduché osobní rituály, tak pro složitější rituály společenské, pro obřady náboženské, ba i pro poslušnosti úkonů, které nutkavě provádí člověk postižený obsedantní neurózou. Naprosto protichůdné však mohou být důvody, které v různých případech vedou člověka k tomu, aby rituál vykonal, i účinky tohoto rituálu na vykonavatele a jeho okolí.

Společnost a duše

Z hlediska psychologie a sociologie má rituál význam především pro posílení sounáležitosti skupiny, která se rituálu účastní, a pro navození jistoty jejích jednotlivých členů. Rituál ujišťuje člověka o spolehlivosti struktur světa, který jej obklopuje, uvolňuje napětí, které vzniká z nesouladu jevů světa, rozpouští úzkost, způsobenou setkáváním s tímto nesouladem.

Při tomto úhlu pohledu na rituál se zprvu zdá být lhostejné, zda je postaven jen na dávno vyprázdněném zvyku, na jednoduchém účelovém zdůvodnění nebo na složité náboženské metafyzice. Záležet by vlastně mělo jen na vztahu skupiny a jednotlivce k prováděným úkonům, na smyslu, který rituálu jeho účastníci přisuzují. Rituální úkony mohou mít určitý objektivní účinek — po smeknutí klobouku nám kupříkladu snáze nastydně hlava — avšak takový účinek neplyne ze samotného provedení rituálu, nýbrž z pouhé fyzické skutečnosti, v níž se rituál odehrává.

Zkoumat rituály tímto způsobem je v mnoha ohledech výhodné. Výzkumník se nemusí zabývat otázkou, zdaje rituál objektivně účinný nebo správný, nýbrž jen registruje, že rituál byl stanoveným způsobem vykonán a že jeho účastníci jej za vykonaný považují. Takový výzkum může zopakovat kdokoli, aniž by se dostal do světonázorového konfliktu, a jeho výsledky potvrdit nebo vyvrátit. Na základě výzkumu je také možné rituály dopodrobna porovnávat a třdit, ba obsáhnout jejich průběh a účinek matematickými popisy.

Psychologové a sociologové rozpracovávají a cizelují tento přístup k rituálům už více než sto let, a mohlo by se zdát, že pro vysvětlení rituálních úkonů a pochopení mechanismu jejich působení to plně postačuje. Právě v posledních letech se však objevily sociologické výzkumy, které ukazují, že dosavadnímu pohledu něco podstatného schází.

První zásadní otázky se vynořily v oblasti, jež s rituály souvisí jen nepřímo — při sledování vývoje a života komunitních společenství. Pravděpodobně nejzásadnější na tomto poli jsou práce Richarda Sosis, sociologa a antropologa z Connecticutské univerzity, který zkoumal fungování izraelských kibuců. So- sis srovnával dvě výrazné skupiny těchto osobitých komunit — kibucy založené na ortodoxním židovství a kibucy vyrůstající z myšlenek marxistických — a potvrdil již dříve učiněná pozorování, že nábožensky motivované kibucy vykazují větší efektivitu práce i soudržnost a spokojenost členů.

Vysvětlení tohoto rozdílu nabídl již před Sosisem kulturní ekolog Roy Rappaport. Náboženské ideje se podle něho vztahují k metafyzickým pravdám, které nemůže člen společenství snadno zkontrolovat, zatímco komunistické ideály se týkají daleko více hmatatelné pozemské skutečnosti; konkrétní nezdar a nedostatky společenství by pak pro věřícího obyvatele ortodoxního kibucu byly jen nepodstatnými překážkami, zatímco nadšenému komunistovi by přinášely zásadní zklamání. Při podrobnějším pohledu však takovéto vysvětlení zdaleka ne

dostačuje — požadavky na určité postoje v pozemském životě nebo na chování v konkrétních situacích nacházíme v obou typech kibuců, a právě tak mají náboženská i komunistická společenství svou neověřitelnou metafyziku. Jak ortodoxní žid, tak marxista je ve své komunitě vyzván k bratrskému rozdělování výsledků své práce, a budoucí příchod Mesiáše je stejně nehmatatelný jako budoucí příchod komunismu.

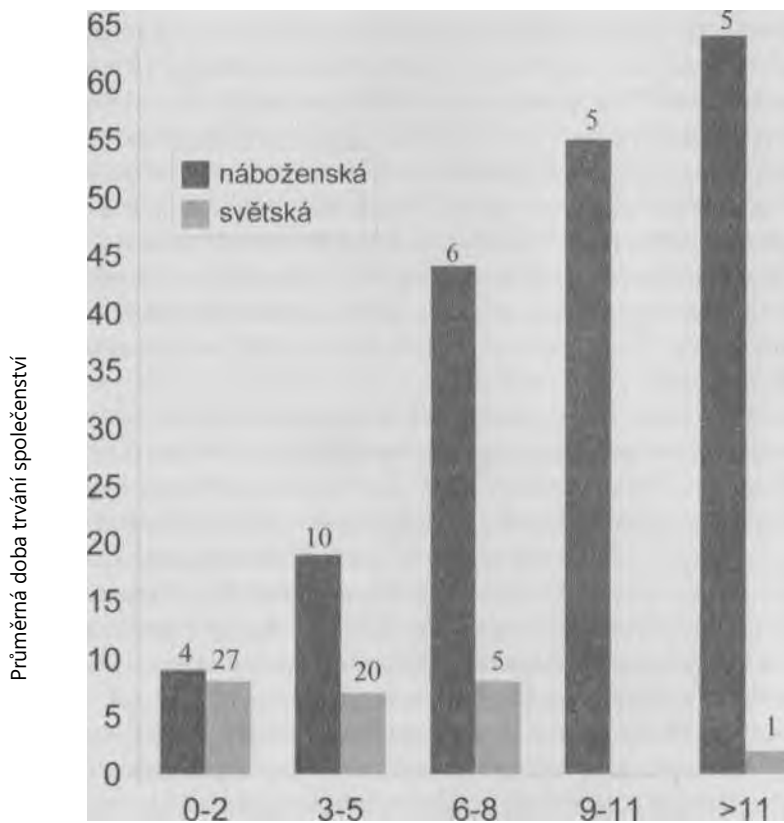
Uspokojivější výklad rozdílné soudržnosti ortodoxních a marxistických kibuců nabízí skutečnost, že nábožensky motivovaná společenství od svých členů zpravidla požadují více úkonů, pro něž chybí pragmatické zdůvodnění — v ortodoxně židovském kibucu se od každého očekává například přesné dodržování předpisů čistoty nebo účast na společné modlitbě bez ohledu na to, zda dotyčný chápe potřebnost takového počínání. Náboženská komunita je tedy výrazněji určována vším tím, co sociolog shrnuje do pojmu „rituál“. Kdo chce být jejím členem, musí se podrobit rituálním předpisům a omezením, a to nedokáže ten, kdo své členství nemyslí opravdu vážně. „Rituály podporují soudržnost skupiny tím, že po jejích členech požadují jednání, které je příliš náročné na to, než aby se vyplatilo je předstírat,“ říká Sosis.

Pro potvrzení této teorie podrobil Sosis analýze údaje o celkem osmdesátitřech komunitách, které působily ve Spojených státech během devatenáctého století. O každém společenství zjišťoval, kolika neracionálním omezením a úkonům se museli podrobovat jeho členové, a podle dostupných pramenů hodnotil jeho soudržnost a stálost. V případě náboženských skupin se skutečně potvrdil očekávaný výsledek — komunita byla tím stabilnější, čím více byl život jejich příslušníků proniknut rituálními předpisy. Zcela jiné však byly výsledky v případě skupin založených na idejích nenáboženských — větší počet rituálních omezení a úkonů neměl * na stabilitu skupiny téměř žádný vliv, ba spíše ji oslaboval než posiloval.

Zjištění, že lidskou komunitu nedrží pohromadě rituály jako takové, nýbrž jen rituály náboženské, je z hlediska dosavadní sociologie a psychologie znepokojivé. Těžko se hledá vědecky obhajitelný důvod, proč by například křest a pravidelná účast na mši měly působit jinak než vítání občánků a pravidelná účast na politickém školení. Sosis sice připomíná Rappaportovu tezi o nedokazatelnosti náboženských tvrzení jako určitou možnost řešení, ale sám ji hned relativizuje a dodává, že výzkumy jsou zatím v počátku a konečná vysvětlení ještě nemáme.

* Viz graf na straně 6.

Nad jednotlivými sloupci jsou uvedeny počty
hodnocených společenství

Počet výrazných rituálních omezení

Odraz duchovní skutečnosti

Sociologické výzkumy nás ponoukají k myšlence, kterou si nemůže dovolit materialistický sociolog. Pokud se v praxi projevuje rozdíl mezi rituály náboženskými a nenáboženskými, byť jejich zevně popsateľná forma se téměř neliší, musí tento rozdíl spočívat v jejich obsahu. V náboženství je přítomno něco, co se nedá nahradit formálně podobnou pozemskou skutečností; kdo by chtěl pouhou zevní nápodobou církevních obřadů, mravních pravidel a společenských požadavků vytvořit nové náboženství, dospěl by nanejvýš ku pseudonáboženství. Nedávná historická zkušenost nám to ostatně potvrzuje — diktátorské režimy, jež během dvacátého století ovládaly velkou část Evropy, si vytvořily množství vlastních rituálů, avšak přes cílenou snahu se jim nepodařilo nahradit tradiční náboženství, ba ani mu efektivně konkurovat.

Obsahem, který odlišuje náboženství od pseudonáboženství, je opravdová reflexe vyšší skutečnosti, duchovního světa působícího zpoza světa hmotných smyslů. Náboženská metafyzika může být nepřesná, zkomolená, nedokonalá, avšak hranice našeho světa musí překračovat skutečně; není možno ji nahradit vymyšlenými symboly. Rituál v pravém smyslu slova tedy musí být rituál náboženský, rituál, v němž se smyslově projevuje nadsmyslový duch.

Utváření rituálu, který popsáním způsobem odráží vyšší skutečnost, bychom mohli přirovnat k přirozeným procesům, při nichž na základě přímo nevnímateľných vlastností látek vznikají viditelné formy. Příkladem takových dějů je krystalizace — očima nespátříme síly působící mezi jednotlivými atomy a molekulami, nýbrž jejich projev ve formě a barvě krystalu. Osy symetrie, hrany a plochy, barevné odstíny, to všechno se odvozuje z vlastností nejmenších částíček krystalizující látky. Konkrétní krystal může vypadat rozličně, avšak rozhodně ne libovolně — vždy bude přesně odpovídat týmž neviditelným zákonitostem.

Podobně jako se vlastnosti hmotné látky projevují v krystalu, projevují se zákonitosti nadsmyslového světa v náboženském rituálu. Platí to o rituálním jednání v nejširším smyslu tohoto slova, tedy též o předpisech a zvyklostech formujících všední život věřícího, ale nejvýrazněji to pozorujeme v kultu, tedy v samotných bohoslužebných obřadech. Každá věta, obraz či úkon, časová posloupnost i prostorové uspořádání má svůj smysl, celek i každá jednotlivost je projevem neviditelného ducha ve viditelném světě. Duch je důvodem jak sa

motného konání obřadu, tak konkrétní podoby všech kultických prvků; leccos je sice možno zdůvodnit i racionální úvahou na základě pozemských příčin, avšak takové zdůvodnění musí vždy zůstat druhotným vůči prvotnímu důvodu, plynoucímu z ducha. Kdyby racionální pozemské zdůvodnění převážilo, vzdálil by se obřad svému poslání, přestal by být skutečným obřadem.

Všechny vlastnosti neviditelného ducha, působícího zpoza hranic našeho světa, se nějakým způsobem projevují ve struktuře obřadu, ve slovech, která při něm zaznívají, v obrazech, které vnímá jeho účastník. Základní signaturou působícího ducha je kříž, vznikající rozdělením podle dvojí polarity a členící tak dějiště kultu na čtyři souměrné části. Tuto signaturu nese i sám pozemský svět, protože je duchem utvořen — spatřujeme ji například ve čtyřech alchymických živlech, ve čtyřech temperamentech nebo v pravouhlém rozčlenění našeho zorného pole — a právě tak se signatura ducha nutně projevuje v základní struktuře každého kultu, počínaje křížovým uspořádáním tibetských mandal a konče čtyřmi základními kroky křesťanské liturgie.

Obdobným způsobem bychom mohli probírat další rysy a projevy působícího ducha a nalézat je v jednotlivostech kultických bohoslužeb všech náboženství. Základní čtyřčlennost se v některých případech projevuje jako rovnováha dvou dvojic, jindy jako protiklad jednoho prvku vůči třem ostatním; do čtyřčlenného základního uspořádání se promítá vnitřní trojnost, a dává tak vzniknout sedmeru a dvanáctery; různé nálady duchovního působení se ve viditelném obraze objevují jako různé barvy; myšlenky se odívají do slov, ale slova promlouvají též svými hláskami, jejichž struktura odpovídá stavbě duchovního praobrazu světa. Každý projev ducha takto nachází svůj odraz v kultu, každá podrobnost kultu má své opodstatnění v duchu, i když může být racionálně nevysvětlitelná.

Působení rituálu

Člověk, který svými smysly vnímá probíhající rituál, zároveň obrazně prožívá neviditelnou duchovní skutečnost. Samo o sobě mu to ještě žádný užitek nepřináší; smysl to však získává v kontextu duchovní cesty, na které se člověk nachází. Ve svém přirozeném stavu je lidská duše nehotová; je to pouhý polotovár, předaný nám Stvořitelem k dotvoření. Dokonalou může být až duše,

kteřá z vlastní svobodné vůle doputovala k duchu a připodobnila se mu. Obraz vyšší skutečnosti, který prožíváme v rituálu, je tedy zároveň obrazem našeho vlastního cíle, obrazem toho, čím se máme sami jednou stát.

Nejjednodušším příkladem takového obrazu jsou již zmíněné tibetské man-daly. Rituál s nimi spojený spočívá právě v postupném vytváření obrazu — mniši dlouhé hodiny a dny trpělivě vysypávají jednotlivá políčka mandaly barevnými písky, aby po dokončení a krátkém soustředěném pozorování své dílo opět zničili. Účastníci rituálu však mohou vnímat rodící se obraz — nejprve střed mandaly, v němž je znázorněna postava buddhy Vairočany nebo jiný symbol vyjadřující jakost středobodu, pak kolem něho do kříže uspořádané čtyři další meditační buddhy či jiné jim odpovídající znaky, pak jejich čtyři říše, znázorněné směrem ke krajům se rozbíhajícími barevnými poli, a v nich a kolem nich rozmístěny další bytosti, někdy až stovky postav, zahrnující bohy, světce i démony. Výsledný obraz je ovšem zároveň obrazem duše v jejím ideálním budoucím stavu, v němž se někdejší chaos duševních sil změnil v souladné uspořádání; k hlavním duševním principům, tvořícím střed mandaly, se postupně přičleňují všechny ostatní složky; rovněž síly, které se v původním zmatku jevíly jako zlé, se nyní zapojují v dobrý řád celku.

Čím dále člověk dospívá na své duchovní cestě, tím více se v něm obraz působícího ducha stává skutečností. Zákoutí duše, která už se takto přiblížila k duchu, pak souzní i s rituálem, který člověk prožívá, a oblasti, které jsou duchu ještě vzdáleny, dostávají z rituálu podněty ke své proměně. Lidské vědomí zpravidla nedokáže pojmout kultický obraz v celé jeho šíři a úplnosti, ale duše si i podvědomě z obřadu vybírá, co v danou chvíli nejvíce potřebuje. Možná pak účastníkovi obřadné bohoslužby zdánlivě bez příčiny utkví v paměti určitá podrobnost, kterou spatřil, určité slovo, které zaslechl — to je znamení, že obřad na duši zapůsobil a podněcuje ji k cestě správným směrem.

Má-li rituál takto působit, nemůže mu člověk být vystaven v plnosti a nepřetržitě. Duše musí mít jednak možnost probírat nabízené podněty postupně, aby se mohla otevřít právě těm, které potřebuje, jednak příležitost přijaté podněty zpracovávat, aniž by ji zahlcovaly podněty nové. Obrazné zjevení ducha se proto musí odehrávat v určité posloupnosti a musí být jasně vymezeno v prostoru a čase. Tak ukazuje tibetská mandala nejprve střed obrazu, a pak se postupně rozrůstá do čtyř stran po předem načrtnutém plánu, tak zpřítomňuje křesťanský eucharistický obřad tutéž čtveřicí v posloupných krocích zvěstová

ní, obětování, proměňování a přijímání. Z tohoto hlediska je nepodstatné, že obraz, který mandala rozvíjí prostorově, se v křesťanském kultu zjevuje v čase, nebo že jen pomalu narůstající obraz buddhovských říší nalezneme stále, ovšem zjednodušeně přítomen v kompozici křesťanského oltáře; důležité je, že kultické obrazy jsou rozloženy tak, aby je duše mohla procházet postupně a s dostatečnou pozorností.

Člověk, který se pravidelně a v plné šíři účastní náboženských obřadů podle určitého ritu, přijímá z kultických obrazů a slov dostatek podnětů pro svou osobní duchovní cestu. Rituál jej posiluje na místech, kde se mu nedostává síly, koriguje jeho kroky tam, kde schází z cesty, upozorňuje jej na duševní zákoutí, která by jinak mohl přehlédnout. Chybí-li člověku na vnitřní cestě rituál, potřebuje pro takovou posilu, korekci a pozornost osobního vůdce, duchovního mistra, gurua. Kdo však žije s obřadem, může jít s jistotou svou cestou, aniž má nad sebou jiného člověka jako dohlížitele. A to je hlavním smyslem rituálu — rituál zastupuje osobního průvodce na duchovní cestě, nebo přesněji, v rituálu se stává osobním duchovním vůdcem sám Bůh.

Údaje o sociologických výzkumech byly čerpány z článků:

[1] Richard Sosis: Religion and intra-group cooperation. Preliminary results of a comparative analysis of utopian communities, *Cross-Cultural Research* 34:70-87, 2000

[2] Richard Sosis, Eric Bressler: Cooperation and commune longevity. A test of the costly signaling theory of religion, *Cross-Cultural Research* 37:211-239, 2003

[3] Richard Sosis, Bradley Ruitel: Religious Ritual and Cooperation. Testing for a Relationship on Israeli Religious and Secular Kibbutzim, *Current Anthropology* 44:713-722, 2003

[4] Richard Sosis: The Adaptive Value of Religious Ritual, *American Scientist* 92:166-172, 2004

Graf byl zhotoven na základě údajů publikovaných v [4],